

עבותות של חושך

זיקתה של "שמחת עניים" לנסיבות ההיסטוריות¹

בעז ערפלי

ההתבוננות ב"שמחת עניים" וההשוואה בינה לבין "כוכבים בחוץ" מוליכות כמעט מאליהן להנחה שיצירה זו, כמו התמורה בשירת אלתרמן הגלומה בה, איננה רק פרי של תהליכים אישיים וספרותיים 'פנימיים' או של תמורות בסביבה הביוגראפית והאסכולאית המיידית של המשורר אלא, לא פחות מכך, תוצאה של השפעת הנסיבות ההיסטוריות שהתפתחו בארץ ובעולם לקראת סופן של שנות השלושים. זאת בשום פנים לא רק על-פי "ההנחה" המובנת מאליה בדבר הקשר הקיים בין כל יצירה בעלת ערך לבין זמנה" (מירון, "המת והרעיה" [תשכ"ב]). אף בעניין זה צדקה הביקורת וגם טענה. צדקה – במידה שקבעה את עצם קיומו של הקשר הזה. טענה – באיתורה של הסיטואציה הרלבנטית: צדקה – במידה שראתה בנסיבות ההיסטוריות מניע ליצירה וגורם משפיע על אספקטים מסוימים שבה; טענה – במידה שנטתה לזהות את מלוא משמעותה של היצירה, את 'המסר' שלה, עם גורלה של האנושות או גורלו של העם היהודי, בתקופה האמורה.²

"שמחת עניים" נכתבה במחצית השניה של 1940, נמסרה לדפוס בדצמבר של אותה שנה ויצאה לאור בסוף מרס (1941). אלתרמן ליווה מקרוב את תהליך ההדפסה והכניס ביצירתו תיקונים לרוב, עד שהתהליך נסתיים.³ והנה, מעיון בעיתונות של השנים הללו, בדברי מנהיגים ופובליציסטים של התקופה שנאמרו במרוצת השנים 1938 – 1940, בספרי היסטוריה, בתעודות, בשחזורי עלילות ובמחקרים הנוגעים לשנים אלו,

1 פורסם לראשונה בספרו: **עבותות של חושך**: תשעה פרקים על 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן. – תל-אביב: המכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ג.
² ראה בעניין זה במבוא של אורה באומגרטן (1971). ראה ביבליוגרפיה.
³ האינפורמציה נרשמה מפיו של ישראל זמורה, המו"ל הראשון של "שמחת עניים", שהיה קרוב לאלתרמן בימי חיבורה, על-ידי תלמידתי אסנת רבינוביץ בדצמבר 1978. תודתי נתונה כאן לשניהם.

עולה תמונה שעל־פיה קל לתאר את הישוב בארץ־ישראל, לפחות על־פי תפיסתו העצמית, כאותה 'עיר נצורה' של "שמחת עניים", הצופה אל סכנת השמדה במלחמה.

בספטמבר 1939, לאחר שורת התפתחויות פנימיות (בגרמניה) וחיצוניות (באירופה ובעולם), פורצת מלחמת־העולם השנייה. גרמניה הנאצית משתלטת בקצב מהיר על אירופה (פולין, ארצות השפלה, צרפת, סקנדינאביה), איטליה נכנסת למלחמה (מאיימת על יוון וקרתים), קרבות מתנהלים בים־התיכון, המלחמה מתפשטת לחלקי עולם נוספים (אפריקה), חיפה ותל־אביב מופצצות.⁴ ידיעות על רדיפות, גירושים ורציחות של יהודים בארצות הכיבוש הולכות ומתפשטות דרך מקורות שונים: למרות שהשמדת היהודים נכנסת להילוך גבוה רק ב־1941 מדברים בארץ על 'הגיהנום הנאצי', על 'גולה העולה בלהבות', על כך ש"היהודים בארצות האויב נידונים להשמדה ושריד לא ישאר מהם", על "כליון במחנות הריכוז הנאציים" ועולה בבירור התחזית, כי "נצחון הפאשיזם במלחמה הזאת פירושו השלמת תהליך ההשמדה של היהדות העולמית". בו בזמן מתנהל מאבק עקבי של השלטון הבריטי כנגד הישוב בארץ (הספר הלבן, חוק הקרקעות, מלחמה בהעפלה – מ'טייגר־היל' עד 'פאטריה') והאוכלוסיה הערבית בארץ ובארצות השכנות איננה חובקת ידיים אף היא; החשש לשיתוף פעולה עתידי בינה לבין גרמניה מטריד יותר ויותר, הולכת וגוברת בישוב התחושה של 'בגבנו אל הקיר', מדברים על אפשרות של פינוי או על התאזרות כוחות להתגוננות. החששות מפני מלמה כנגד כוחות אדירים, בלא מגן, הולכים ומתגברים יחד עם ההכרה ש"אולי כל ההיסטוריה העברית לעתיד תלויה במה שיקרה אותנו".⁵

כדי להמחיש את הסיטואציה הארץ־ישראלית של אמצע שנת 1940 ובעיקר את האופן שבו היא נתפסה, את השאלות שעוררה ואת התשובות שנתנו להן, אביא כאן בהרחבה, אך גם לא בשלמות (קיצורים, הדגשות וסיכומי־ביניים – שלי), דברים שנשא יצחק טבנקין ביגור, אשדות־יעקב ועין־חרוד לפני פורומים שונים (כינוסי מדריכים,

⁴ ישראל זמורה מספר (ראה הערה 2), כי אלתרמן אמר לו בימים ההם שהוא מדמיין לעצמו מדי פעם שבוקר אחד יפתח את חלונו ובחצרו יעמדו חייליו של רומל.

⁵ אין עדיין, לפי ידיעתי, מחקר מסכם על תקופה זו בתולדות הישוב בארץ. הקורא המעוניין ימצא מכל מקום סימוכין לתיאור הקצוצר שלי באטלס כרטא לתולדות ארץ ישראל (1974, וראה שם מקורות נוספים), בספר הפלמ"ח (גלעד, 1953), בספר תולדות ההגנה (תשל"ב) ובמאמרו של יואב גלבר (1978), וכן בקובצי נאומיהם של מנהיגי הישוב בתקופה הזאת (ראה למשל ברל כצנלסון – נאומים מיוני־יולי, 1940 – תש"ו [תש"ח]; דוד בן־גוריון נאומים מיוני־יולי, 1940 – תש"ו [1975]). לאחר שדברים אלה הושלמו יצא לאור לקט תעודות ועדויות מן התקופה האמורה בעריכתו של אורי ברנר (1981). הלקט מאשר בכללו ועל־פי פרטיו את התמונה שצוירה כאן.

מזכירות פעילה ומועצה) של הקיבוץ המאוחד, בחודשים מאי-אוגוסט 1940. העדפתי מובאה נרחבת מדברי טבנקין על פסיפס של מובאות מדברי אנשי-ציבור, סופרים ומנהיגים נוספים לא משום שכאלה חסרים, אלא משום שדבריו ממצרים וכוללים את עיקר דבריהם (בכל הנוגע לענייננו), בשל קרבתו של אלתרמן לאנשי הקיבוץ המאוחד שטבנקין היה מנהיגם וביחוד בשל הקרבה שבין דבריו (ברוח הכללית, אבל גם בפרטים לא מעטים) לבין התימאטיקה של "שמחת עניים". קרבה זו היא כה רבה עד שהיא מעלה על הדעת את הזיקה שבין שירים מסוימים של ביאליק למאמרים מסוימים של אחד-העם (אף כי, שלא כבמקרה האחרון, אין בידי כל עדות על מגעים ספציפיים בין שני האישים). מכל מקום, יש לזכור שדברי טבנקין לא היו הרהורים פרטיים של יחיד יוצא-דופן, אלא דברים שנאמרו בפני קהל לצורך הסברה פוליטית וכהנחיה לפעילות פוליטית, ובלי ספק שיקפו – בהחלטיות ובקיצוניות המיוחדת להם – גם את דעתם והרגשתם של אחרים. להלן עיקרי דבריו:

השאלה הכפויה עלינו ותובעת את פתרונה: איך נחיה את המים האלה? איך נעמוד בהם? לעתים קרובות אנו נפגשים באדם השואל: מי יודע אם יש עוד טעם לעמידה? שמא מוטב כי ניכנע בעצימת עיניים? לפעמים רואה האדם את עצמו כחיה שגורלה נחתך, כציפור שנידונה למוות (...) הרי שומעים אנו מפי חברים: 'היינו הך, אותו הסוף, משפט אחד וגורל אחד לפולין ולצ'כיה, לנורבגיה ודניה, הולנד ובגליה ומה אנו ומה כוחנו לעשות?' דומה הדבר כאילו היה האדם אומר: הן הסוף הוא אותו בית-קברות. לשם מה אפוא להתאמץ ולבנות בית, לאהוב ולגדל ילדים, הן הכל יסתיים בבית הקברות (...) וחולניות זו שבשיתוק מראש מחישה את שלטון המוות אויב-החיים. כך היא גם האמונה בכוח הפאטאלי של הנאציזם, עד כדי מחשבה שאין טעם להילחם נגדו. איזה טעם יש להתגונן וחלפור חפירות, כאשר זה מוכח להסתיים באבדון, וכזה היה גורלם של חזקים וגדולים מאיתנו?! אנו מוכרחים להתגבר על האימה בהכרה ומתוך רצון מכוון לפעולה. את החיים יש לתת למען החיים ולא למען התבוסה.

על רקע תיאור המצב הוא ממשיך ואומר: "אדרבא, גדל ועולה ערכו של כל רגע חיים, ערב יותר טעמו כאשר קרוב כל כך הצל של רצח החיים". לדעתו, המלחמה תהיה

טוטאלית (עמים החושבים שהיא תפסח עליהם, משלים את עצמם), אין כל דרך של השלמה עם הנאציזם, כניעה ובגידה לא יועילו כאן, נצחוננו פירושו השמדה כוללת, ובגידה עשויה להועיל רק לתקופת ביניים קצרה:

בכניעה זו אין קונים אפילו את בטחון החיים, יתכן שקונים לזמן מה את החיים, חיי שעה, אבל את הקיום ואת בטחון החיים ואת העתיד אין קונים אלא על-ידי מלחמה והאבקות עד להכרעה.

המלחמה מוצגת כמלחמה נגד היהודים, הסוציאליזם, המוני העם שבכל הארצות, שהם האויבים הטבעיים של הנאציזם. לדעתו גם להיטלר אין ברירה אלא הכרעה שפירושה השמדה כוללת של אויביו או תבוסה מוחלטת שלו, והוא עצמו יודע זאת. "הכניעה במלחמה זו איננה מפלט ואיננה הצלחה, אין המלחמה אלא היאבקות אחרונה עד לנצחון או לחידלון" פוסק טבנקין. בהמשך הוא מוכיח תזה זאת על סמך גורלם של הנכנעים והבוגדים באירופה ומוקיע את כל אלה שדגלו באי-התערבות, בפציפיזם ובניטרליות, באי-התנגדות לרע ובהתעלמות מן הרע. עמדה זו היתה עמדתם של הקפיטאליסטים,

שמירה עצמית של השבועים תוך כדי הפקרת זולתם. חטא השתיקה רובץ על אירופה שראתה מה עולל היטלר ליהודים, שראתה את סיפור אוסטריה ואת גזל ספֶש וחטא זה גם יקח את נקמתו.

ומן העולם, אל העם היהודי ואל הישוב בארץ, ש'התעוררו' כמו 'משיתוק או מחלום' על-ידי 'הקטאסטרופה'. לדעתו "נוכח המתרחש כיום נתעלה ערך הציונות, עמקה משמעותה הגורלית לעתיד העם כמקלט ההצלה המיידית והאחרון". לציונות אין תקווה ומשען, אלא בישוב היהודי בארץ משום שהגורמים הגדולים הנאבקים בעולם, כולם נגדנו או מתנכרים לנו.

לנו אין בחירה ואין ברירה בחזית שאם לא כן צפויה כניעה שבהשמדה (...). לפנינו מלחמה ארוכה וממושכת שבימים הקרובים עלולים אנו להימצא בתחומיה ממש. אנו הגרעין היחיד שיכול לרכז את מלחמת העם על עתידו. בשעת אימים זו עלינו לעשות מאמץ הצלה לקדם את השואה. מי יודע אם מחר נוכל להתכנס, מי יודע אם נוכל בכלל להיפגש, מי יודע אם אין נשקפת לנו ביום המחרת המחותרת.

בהמשך מרחיב טבנקין את הדיבור על האשליה שבתקוות יחידים למלט את נפשם כיחידים ועל אובדן עשתונותיה של יהדות פולין, גביריה, עשיריה ומפלגותיה ומסכם בצער כי "כנראה שכל הפורענויות שעברו על ההמונים היהודים לא לימדום עדיין את תורת ההצלה". הוא מוסיף ומדגיש כי "במלחמה זאת, אנחנו היהודים הננו הבוודים והעזובים ביותר, אם כי גם הצודקים ביותר", והוא מסיים:

אין ספק שאנחנו נימצא בה במלחמה הזאת. אם תהיה בנו הרוח נעמוד בה במלוא כוחנו, או גם ניפול בה במלוא כוחנו, נכונים לעמידה ונכונים להקרבה (...) אולי תיוולד מתוך אימת היום, שעת המפנה. לא בפאטאליים נכניע את הכוחות האויבים אלא באחריות גדולה. כי אין ברירה, זו צו החיים הגוזר! (טבנקין [1974], עמ' 9 – 22; וראה גם גלעד [1974], עמ' 67 – 69).

חזות חמורה זו של הצפוי איננה גורמת לדעתו לשינוי ביסודות הערכיים של תפיסת העולם, אלא לראייה מחודשת שלהם, לחידודם. בדברים שנאמרו מאוחר יותר (אוגוסט ונובמבר 1940) בין מגויסים לצבא ול'שורה' אומר טבנקין:

חינוכנו היום איננו מכוון לערכים אחרים מאלה שחינכו לקראתם עד כה, אלא חינוך לעמידה אחרת על כל ערך, חנוך לעמידה שהאדם קם ונופל על ערכיו, שערך האדם במידת עמידתו על ערכו כאדם ועל ערכיו (...) שערך החיים עולה עם עליית ערכיהם.

הוא תובע לראות את השנים הבאות "כתקופה שבה יצטרך האדם להילחם על רעיונו ולהגן עליו בגופו" ודן בחינוך לקראתן: "אין זה חינוך להרג אנשים אלא לעמידה על מנת לא להיות לטרף, טיפוח כושר ורצון שלא להירג! ועם זה, רכישת היכולת הנפשית והגופנית ליהרג על האידיאה". הוא מבליט את חשיבות "האופי האישי של האדם המוכן לסכן את חייו על רעיונו (...), לעמוד באומץ לב על היקר לו – מולדת, רגש הכבוד, סוציאליזם (צדק חברתי), חירות (...) ההרגשה המוסרית כאן היא נאמנות האדם לאמיתו, לעצמו. החינוך האמיתי להגנה הוא אפוא בעיקרו חינוך מוסרי". ובכל זאת הוא יודע כי "המעבר ההגיוני לאקטיביזם יהודי הוא קל, אבל המעבר הנפשי הפסיכולוגי הוא לנו כמעבר דרך

תהום, כלידה מחדש, כגלגול נפש אדם אחד באדם אחר" (ראה טבנקין, שם עמ' 25 – 26).⁶

אניח לקורא (ולחוקר) המעוניין, לבדוק לפרטיהן שאלות הכרוכות בתיאור מצבו של הישוב העברי בארץ-ישראל בשנים 1939 – 1941, באטמוספירה הציבורית ששררה בו, בידיעות שרווחו בימים ההם בישוב על המתחולל בעולם ובעולם היהודי בפרט, בזיהוי אותם חוגים בישוב שהרהרו בעזיבת הארץ ובשיגור נשים וילדים לעורף וכנגדם באלה שראו את הדברים כפי שהם משתקפים בדברים שהובאו לעיל ותבעו להגן על הישוב עד הסוף 'גם באבנים ובמקלות'; אף אדחה לעת אחרת את בחינת ההשערה שיש להוסיף לרשימת הרמיזות לטקסטים פובליציסטיים ולאירועים פוליטיים בני התקופה. אדגיש כאן רק זאת: לא רק שאין לשלול את ההנחה שנסיבות הזמן עוררו, בצד גורמים שבנפש, את המשורר לכתוב את היצירה ואף השפיעו השפעה של ממש על הקונצפציות שהונחו בבסיסה, אלא קרוב לוודאי שאם אמנם משמשת "שמחת עניים" מבע להתמודדותו של אלתרמן עם שאלות היסוד של הקיום האנושי, או אפילו עוצבה על-ידי במכוון כדי לגלם התמודדות זאת ולצרכיה, הרי עצם הצגת השאלות וההתמודדות עימן היו במידה זו או אחרת תוצאה של הנסיבות הללו ואף הורגשו בעטיין כדחופות ובלתי נמנעות. כמדומה שסיטואציית היסוד של היצירה ('העיר הנצורה') נבנתה מלכתחילה, לפחות מבחינות מסוימת, כאנאלוג לסיטואציה ההיסטורית שבה מצא אלתרמן את עצמו (או חשב שהוא עתיד במהרה למצוא בה את עצמו) כאדם וכיהודי בראשית שנות הארבעים, והשאלות שהוצגו על-ידי ביצירה היו זהות, או לפחות אנאלוגיות, לשאלות שהסיטואציה ההיסטורית ההיא עוררה ברוחו (מבחינה זאת אין הבדל עקרוני בין "שמחת עניים" לבין "הדבר" של אלבר קאמי, שהופיע אמנם לאחר מלחמת-העולם השנייה [1947]).

בישוב היהודי בארץ ניצל בסופו של דבר, אבל הסיטואציה הקריטית שנחתה כוודאות קרובה בימים ההם נתממשה הלכה למעשה בחייהם של קבוצות ושל יחידים ובמיוחד בחייהן של קהילות היהודים בכל רחבי אירופה במשך מלחמת-העולם השנייה, בקרבות במחתרת, במחנות הריכוז, בגיטאות, ואף לאחריה בגולאגים הסובייטיים ובחיי היום יום במשטרי עריצות שונים. היא שבה ואיימה על הישוב היהודי בשנות הקמת

⁶ באפריל 1941 הוא שב אל דבריו אלה ואומר "עמדנו לשתות את כוס התרעלה לפני שנה וניצלנו..." (שם, עמ' 34. ההדגשה שלי, ב"ע).

המדינה ועדיין לא חלף האיום מן העולם. במהלכה של המלחמה ובעיקר כשנתבררו ממדיה של השואה, והישוב עמד במאבק על ההעפלה ועל הקמת המדינה, נשכחו, טושטשו או אף הודחקו הנסיבות ששררו בארץ בשנים 1938 – 1941 (הדברים שארעו ליהדות אירופה השכיחו את הפחד מדברים שלא ארעו לישוב העברי בארץ-ישראל), ואפשר שזו הסיבה שמבקרים פירשו את היצירה פירוש אנאכרוניסטי בהניחם זיקה בינה לבין הוויית הגטו ומרד הגטאות בזמן השואה, או ביחסם למחבר היצירה סגולות נבואיות על טבעיות.⁷ הטענה הלחריפות האינטואיציה, לחדות התחושה ולעוצמת הדמיון ששוקעו ב"שמחת עניים" היו נתונים להיסמך עליהם, איננה מכוונת להפחית מערכן של אלו, רק לעשותן, ככל שמופלאות היו, מציאותיות יותר.

עם זאת, הנטייה לזהות את משמעותה הכוללת של "שמחת עניים" עם הנסיבות ההיסטוריות ועם השאלות ההיסטוריות שהיו אקטואליות בשעת לידתה, וביחוד הנסיון לזהות משמעות כוללת זו עם אספקטים יהודיים-לאומיים ספציפיים של הנסיבות הללו, איננה מוצדקת לדעתי. הנסיבות ההיסטוריות הללו גרמו אולי יותר מכל דבר אחר, ליצירתה של "שמחת עניים" ולתמורה שחלה ביצירת אלטרמן לאחר "כוכבים בחוץ" (בלי להוציא גורמים ספרותיים פנימיים וחיצוניים והתלבטויות נפשיות אישיות מכלל חשבון; וראה לענין זה דברי מירון [תשמ"א], עמ' 211 – 231), אבל הגורמים ליצירה אינם זהים ליצירה, כשם שהחומרים שביצירה אינם זהים לה.⁸ **מידת הלגיטימיות ומידת החלקיות של הבנת "שמחת עניים" רק על-פי נסיבות היווצרותה, כמוה כהבנת "המשפט" של קאפקא על-פי נופי פראג והביורוקרטיה ששלטה במשרדי השלטון האוסטי בזמנו (המקרה של קאפקא, עם כל ההבדלים המתחייבים, דומה למקרה של אלטרמן גם מבחינת הזיקה הנבואית שבין יצירתו להתרחשויות שבאו לאחריה).** אף שקרוב לוודאי שנסיבות הזמן הן שלא הניחו למשורר של "כוכבים בחוץ" להישאר בעולמו השירי והפעילו את מודעותו בחריפות לעבר עולם אחר – המוסרי-חברתי-פוליטי – ואף שהמעבר מ'עולם' ל'עולם' מתמש בין השאר ב'עבריות' הטקסט של "שמחת עניים" (הדיקציה, הרמיזות)

⁷ הקרבה בזמן, הדמיון, המדהים לעתים, בין ארועים שארעו לאחר הופעת היצירה – מבחינת העובדות ומבחינת הדילמות האנושיות שהיו כרוכות בהן – לבין הדברים העולים ממנה עצמה, הצרכים הנפשיים שהיא נתנה להם ביטוי ותשובה בעשור שחלף מאז פירסומה – כל אלה יקלו עלינו את ההבנה לתגובות הביקורתיות, שחטאו בעניין זה ל'עובדות היבשות' יותר משחטאו ל'רוח הסיפור'.

⁸ אולי למותר להעיר כאן, כי מקומו של הסעיף על זיקתה של "שמחת עניים" להיסטוריה, בספר זה, מקביל למקומו של הנושא הנדון בו במהלך שהביא לכתיבתו. זמן רב לאחר שהאינטרפרטציה ליצירה כבר נתגבשה אצלי, פניתי לבחינת זמנה ונסיבות כתיבתה והדמיון שבינה לבין התמונה המשתקפת מן התעודות בנות התקופה ומדברי טבנקין במיוחד, באו לי כהפתעה גמורה.

ובאוירתו הכללית,⁹ הרי אלתרמן לא הניח לנסיבות אלה ולפרובבלמאטיקה היהודית הכרוכה בהן להתגלות במפורש ביצירתו זו. להפך, הוא גיבש אותה דווקא באמצעות מודלים ספרותיים אוניברסאליים ובשילוב עם יסודות אישיים-אינטימיים, והעניק לה משמעות אנושית כללית.

אם מבחינה מסוימת "שמחת עניים" היא יצירה שנוח מאוד ל'יישם' אותה על הגורל היהודי הספציפי ובמיוחד על גילוייו בדור האחרון, הרי ספק הוא אם היא אוניברסאלית מבחינת משמעותה פחות מ"כוכבים בחוץ". המעבר נעשה כאן מתחום אוניברסאלי אחד לתחום אוניברסאלי אחר, לאו דווקא מן האוניברסאלי אל הלאומי-יהודי (אף שכאמור, התחום הזה פתוח הרבה יותר מקודמו לאחיזת הלאומי-היהודי).¹⁰ סיוע לדבר נמצא במאמרו של אלתרמן "עולם והיפוכו" (כמעגל, עמ' 32 – 38), שפורסם ב-30.3.39 בכתב העת *טורים*. במאמר זה מעריך אתרמן את המשטרים הנאציים-פאשיסטיים בגרמניה ובאיטליה כמשטרים 'בלתי-אנושיים' ההופכים את בני-האדם הסרים למרותם ל'יצורים אחרים' שאין להם שפה משותפת עם יצורים אנושיים. לפי התפיסה שהוא מציג, לולא הסכנה הצפויה לבטחונם וקיומם של היהודים מן המשטרים הללו, גם הם היו עלולים להיתפס להם ולמערכת מושגיהם. "למען בטחונה של האנושות, למען חייה, שי לעורר ולחזק ולהבהיר בה את יצר השמירה העצמית, את יצר האנטגוניזם הטבעי לאויבה בנפש, לבתי אנושי לא כמדרגה או צורה, אלא כמהות" (ההדגשות במקור). תורת הגזעים איננה מימרה ריקנית. מול פני העולם קם עכשיו אויב בן גזע שאינו שלו, גזע שאינו אנושי. יש להשליט את ההכרה כי המלחמה התלויה עכשיו באויר, אם תתחולל בגלוי או תימשך בסמוי [כלומר – במישורים החברתיים והנפשיים, וללא הבחנה בין גבולות לאומיים], אינה רק מלחמה בין שני משטרים. אם יימשכו הדברים כמו שהם כיום, צפויה לאנושות, אם בהתנגשות של נשק, אם בהיאבקות פנימית [פְּרִשׁ כמו בסוגריים הקודמים], מלחמה אחרת, אחד מקרבותיו העצומים והקדמונים של הטבע. "מלחמה בין שתי משפחות של בעלי-חיים לשליטה על הכדור" (שם, עמ' 38). ראיית הסיטואציה הפוליטית היא כאן ראייה עקרונית החותרת מבעד למסך הפרטים (המובאים במאמר בשפע) וללבושי

⁹ ההנחה שמעבר זה התחולל בשל טענותיה של הביקורת או בשל לחץ חיצוני של דעת הקהל (כטענתו של קומם, 1979), נראית לי מפקפקת ביותר: כאילו הנסיבות ששררו אז ופעולתן על אדם כאלתרמן לא היו כוח דחף חזק כשלעצמו, זאת כמובן בנוסף לנסיבות אישיות וספרותיות אחרות.

¹⁰ השוואה בין 'הטורים' שפירסם אלתרמן לפני הופעת היצירה "שמחת עניים" ולאחריה, עשויה אולי להעיד שבמהלך חיבורה של יצירה זו נתגבשה התפיסה המוסרית הבסיסית שבשמה יצא להגיב על האירועים הפוליטיים האקטואליים, וגם נשתכללו הכלים השירים שבאמצעותם קיבלה תגובה זו את צורתה הספציפיות. עניין זה ראוי כמובן למחקר נפרד.

היריבויות הלאומיות והמעמדיות, אל הקונפליקט העקרוני-מהותי המתנסח במושגים כללי-אנושיים ואפילו ביולוגיים-קוסמיים. והרי זו היא אותה ראייה ארכיטיפים אוניברסאלית שנתגבשה במאבק שבין הצרים והנצורים, 'העשירים' ו'העניים', הרודפים והנרדפים שב"שמחת עניים" ועוצבה בתפיסת העולם האידיאית-ערכית שהובלעה במאבק הזה – כפי שתארתי בפירוט לעיל. מסתבר כי כשם שהאפשרות לפרש את "שמחת עניים" בהקשרים הלאומיים היהודיים האקטואליים של התקופה עשתה אותה ליצירה רבת-השפעה על קוראיה בשנים הסמוכות להופעתה, כך ההימנעות מביטוי ישיר של נסיבות פרטיקולאריות ושל זיקה לאומית ספציפית והבלעתן במסגרות ארכיטיפיות-סימבוליות, עשויה להקנות לה השפעה אמנותית ואידיאית גם בהשתנות הנסיבות ולימים רבים.

כמדומה, שגם אם היה בכתיבתה של "שמחת עניים" פורקן לבעיות אקטואליות ואפילו מילוי שליחות ציבורית-אקטואלית, היה בה לא פחות מזה ביטוי לאותם כוחות ועיקרים – 'האהבה והאומן', הרעות, החובה והנדר', אבל גם כל מה שמאיים לשבור ולפורר את כוחם = שנראו למשורר כ"כוחות גורל וכאיתני טבע שבשורתם מבקיעה ונשמעת" בכל חליפות הזמנים ומבעד לכל הלבושים, והם "על אף הכל, הכוחות המניעים את סיפרו המעשה והם המביאים אותו אל הפתרון והשלמות גם בשעה שאין שלמות זאת אלא שלמותם של התבוסה והמוות" (אלתרמן, בלדות). מבעד לחותם שהטביעו הנסיבות הפוליטיות האקטואליות בארץ-ישראל, ביהדות ובעולם כולו על היצירה ומבעד לחותם שהטביעה עליה הסיטואציה הרוחנית-תרבותית והשקפת העולם החילונית-קיומית הספציפית בת הזמן, ניכרת כאן המגמה לחשוף 'חישוף ראשוני ונמרץ' אותם עקרונות וכוחות שנראו למשורר יסודות נצחיים של הקיום האנושי בעולם ולהתמודד עם השאלות הבסיסיות שקיום זה מעורר, מאז היותו.